

**Uralkodói végrendeletek és krónikaírás
a középkori Kelet-Közép-Európában:
III. Boleszláv végrendelete**

Sütő Botond

Témavezető: Dr. Bagi Dániel

Tartalomjegyzék

Bevezetés.....	1
Historiográfiai összefoglalás	1
A végrendelet forrásainak elemzése.....	4
Nyugat-európai párhuzamok	9
Kelet-közép-európai párhuzamok.....	12
Az öröklés rendje és a végrendelet történelmi előzményei	15
A végrendelet hatása a későbbi évszázadokra	17
Összegzés	20
Bibliográfia.....	20

Bevezetés

Dolgozatomban III. Boleszláv lengyel fejedelem végrendeletének történeti problematikájával foglalkozom. Ez a statútum Lengyelország középkori történetének egyik nagy jelentőségű és hatású forrása, amely az ország 1138. évi felosztásáért felel, és az ezt követő úgynevezett „területi szétagoltság koráért”, mindazonáltal szövege közvetlen formában nem maradt ránk. Többek között ennek köszönhető, hogy különböző polémiák alakultak ki a végrendelet tartalma, hitelessége, illetve jelentősége kapcsán a történetírásban. A témához használható források csekélysége miatt ezekben a vitákban nehéz, vagy jó eséllyel lehetetlen igazságot tenni, mindenesetre erre tesztek kísérletet miután a végrendeletet magam is megvizsgáltam.

Először összegzem a fontosabb nézőpontokat és véleményeket, melyeket megfogalmazott a történetírás. Ezután elemzem a végrendelet szövegét és egyéb forrásokat, illetve elhelyezem azt európai kontextusban. Végül pedig ismertetem az állítólagos testamentum létrehozását igazoló korai lengyel történetet és az ekkoriban alkalmazott öröklési rend formákat, majd a végrendelet hatását és az azt követő politikai eseményeket. Mindezek után levonom a következtetéseimet a dolgozat alatt felmerülő kérdések megválaszolására törekedve, elsősorban arra, hogy milyen örökösödési elvről rendelkezett III. Boleszláv végrendelete.

Historiográfiai összefoglalás

A kutatásban két szempontból szokták értékelni Boleszláv végrendeletét. Az egyik a statútumból következő öröklési rend problémáját, a másik létrejövő területeket, azaz a területmegosztás kérdését érinti.

Az öröklési jog kapcsán vita tárgyát képezi, hogy vajon egy korábban nem létező új rend kezdetéről vagy már ősidőktől ismert jogintézmény írásbeli megerősítéséről van-e szó. A vitát Maksymilian Kantecki 1880-ban megvédett doktori értekezése váltotta ki. Szerinte Boleszláv lebontotta az ősi szláv jogintézményt a *senioratus*-t és helyére a *primogenitura*-t helyezte.¹ Alexander Maciejowski jogtörténeti szintézise nyomán ugyanis ekkor még a lengyel tudományosság jó része az ország felosztását ősi szláv jogintézménynek és szokásnak tekintette. Kantecki mellett újabban 1993-ban Edward Rymar, 2014-ben pedig Jacek Osinski

¹ Bagi Dániel: *Divisio regni*. 264.

írt arról, hogy a 12. században kialakuló országrészek egy létező jogszokás folytatásai voltak.² Kanteckivel ellentétben Stanisław Smolka 1881-ben úgy foglalt állást, hogy Boleszláv épphogy az addig is létező rendet, tehát a *senioratus*-t foglalta írásba.³ Hozzá csatlakozott Antoni Malecki 1876-ban, aki kiegészítette azzal, hogy a *senioratus* átvételét I. Bretiszláv 1055. évi végrendeletéből származtatta.⁴ Oswald Balzer 1897-ben úgy vélte, hogy a dinasztia uralmával egyidős az ország megosztása, a Merovingokhoz hasonlóan minden férfitag jogot formálhat az uralomra, de a közös vagyont nem osztották fel.⁵ Az országot közösen irányították és az életkor szerinti legidősebb fejedelem gyakorolta az elsőbbséget. A *senioratus* jogintézményként való kezelése töle ered és nagy hatása volt a lengyel történetírásra.⁶

Érdekes, hogy még olyanok is érveltek a *senioratus* ősi szláv jogintézménye mellett, akik szerint Boleszláv végrendeletének bevezetett rendszere a *primogenitura* volt. Emellett érvelt Eugen Sčepkin 1913-ban és Edward Rymar 1993-ban. Kevesen gondolták, mint például Jerzy Dowiat 1965-ben, Tadeusz Grudzinski 1972-ben és Janusz Bieniak 1982-ben, hogy előbb volt *primogenitura* és később *senioratus*, és csak 1097-ben, illetve 1138-ban osztották fel az országot és jelöltek ki életkor szerint vezetőt. Christian Lübke 2004-ben megfogalmazott véleménye egyedi közülük, szerinte 1138-ig nem volt *senioratus* és csak 1138-ban vették át közvetlenül a Kijevi Rusztól. Mások rámutattak, például újabban Stanisław Rosik 2013-ban, hogy a *senioratus* megléte csak a 13. századi állapotok visszavetítése a 11. századra.⁷

Áttérve a létrejövő területekre és a területmegosztás kérdésére, Roman Grodecki 1923-ban szembehelyezkedett azzal az állásponttal, miszerint a végrendeletből egy ősi, kezdettől fogva létező trónöröklési és birtokfelosztási rendszer mutatható ki, amiről többek között a korábban említett Stanisław Smolka és Oswald Balzer is írt.⁸ Grodecki kiemelte munkáikban, a *senioratus* kapcsán már említett anakronisztikusságot, hogy a 12–13. századi viszonyokat vetítették vissza a korábbi időkbe, melyeket korabeli forrásokkal nem lehet alátámasztani.⁹

A 19. századi kutatás nézeteit átvette a marxista és polgári történetírás is. Jan Adamus 1953-as írása szerint már a végrendelet nem újdonság, ugyanis I. Mieszko kora óta folyamatos az országmegosztás a fejedelmek között. Gerard Labuda se zárta ki, hogy már Mieszko idején megosztották az országot, de állásfoglalása szerint az első ilyen, amely forrással is

² Bagi Dániel: *Divisio regni*. 68.

³ Bagi Dániel: *Divisio regni*. 264.

⁴ Bagi Dániel: *Divisio regni*. 264–265.

⁵ Bagi Dániel: *Divisio regni*. 68–69.

⁶ Bagi Dániel: *Divisio regni*. 265.

⁷ Bagi Dániel: *Divisio regni*. 265.

⁸ Bagi Dániel: *Divisio regni*. 56.

⁹ Bagi Dániel: *Divisio regni*. 69–70.

alátámasztható I. Boleszláv alatt történt, aki még saját életében Krakkóba helyezte fiát Mieszkót. A későbbi történetírás sem zárta ki a lehetőségét, hogy I. Mieszko valamennyi férfi leszármazottját földhöz akarta juttatni, ezt legutóbb például Zbigniew Dalewski vetette fel 2012-ben. A következő felosztás Labuda 1994-es véleménye szerint, I. Kázmér halála után következhetett be. I. Ulászló, II. Boleszláv és az utóbbinak fia Mieszko osztották meg egymással a hatalmat. Ezután II. Boleszláv elűzését követően 1086–1089 környékén egy újabb megosztásra került sor Ulászló és Mieszko között, akik Boleszláv volt területein osztozkodtak.¹⁰

A már említett Roman Grodecki későbbi munkáiban, illetve 1939-ben Karol Maleczyński vele egy véleményen szintén I. Ulászlóhoz kötötte az első felosztást. Mindketten lehetségesnek tartották viszont, hogy az első felosztás nem 1097-ben hanem 1093-ban megtörtént, amikor Ulászló Zbigniewnek adta Sziléziát. Ezt a tézist 1994-ben Gerard Labuda cáfolta, mert nincs hozzá semmilyen alátámasztó adat, amely 1097 előtti egyezségről tanúskodna Ulászló és fiai között. 1971-ben Tadeusz Grudziński is elvetette az ősi országfelosztás elméletét (Grodecki és Maleczyński mellett), szerinte az országmegosztások a családon belüli nézeteltérések miatt alakultak ki és Ulászló koráig ilyen nem mutatható ki. Szintén elutasította az ország korábbi felosztásának elméletét Henryk Łowmiański, aki szerint a Piastok uralma patrimoniális birtokokon alapult, így csak korlátozottan lehetett az egész ország fölötti uralmat megtörni.¹¹ Balzer mellett Adam Naruszewicz és Stanisław Kutrzeba is amellet érveltek, hogy az országmegosztások és részfejedelmek párhuzamok a Merovingok és Karolingok királyságában keresendők. Ezt cáfolva Bagi Dániel mutatott rá, hogy még a Meroving- és Karoling-korban sem figyelhető meg az országmegosztás más germán népeknél, így eleve nem volt elterjedt ősi germán szokás, és nem lehet közvetlen átvételtől beszélni, mivel ennek már nyoma sem volt mire a közép-kelet-európai országok kialakultak.¹²

Ebben a tanulmányban saját véleményemet a végrendelet által bevezetett öröklési renddel kapcsolatban a következő fejezetekben fejtem ki, a *seniotatus* és *primogenitura* összeegyeztetését az *idoneitas*-on keresztül. A területmegosztások kapcsán én is valószínűtlennek tartom a frank minta követését, kelet-közép-európai párhuzamokról lehet beszélni, amelyek közül a Kijevi Rusz a leginkább mintaadó.

¹⁰ Bagi Dániel: *Divisio regni*. 69.

¹¹ Bagi Dániel: *Divisio regni*. 70.

¹² Bagi Dániel: *Divisio regni*. 61–63.

A végrendelet forrásainak elemzése

III. Boleszláv végrendeletét Wincenty Kadłubek krónikája őrizte meg. Fontos viszont megjegyezni, hogy a *Chronica Polonorum* a 13. század második évtizedében, legkésőbb 1223-ban keletkezett, magyarán közel száz évvel a szóban forgó fejedelem 1138. évi halála után. Kadłubek feltehetőleg Bolognában vagy Párizsban tanult, később egyházi pályát futott be, és amikor a krónikát is írta krakkói püspökként tevékenykedett. Élete végét visszavonultan ciszterci szerzetesként töltötte. Oktatásával magyarázható, hogy írására nagy hatással volt a 12. századi reneszánsz, ugyanis előszeretettel alkalmazott római jogi struktúrákat a lengyel történet papírra vetésekor. Mindezekből következik, hogy míg ennek a krónikának nagy a forrásértéke, egy narratív szövegről beszélhetünk, így az eredeti forma rögzítése és a leírtak hitelessége több szempontból is megkérdőjelezhető. Valószínű, hogy személyes kötődése miatt a már 80 éve működő krakkói részfejedelemséget tekinti mintaadónak, és a megfogalmazása inkább saját korát és műveltségét tükrözi.¹³ Kadłubek a következőként ír III. Boleszláv végrendelezéséről és haláláról: „Röviden tehát Boleszlávnak végeztéről hallgasd meg ezt:

A második Alexandrosz, második Cato, második Tullius, / nem kisebb Alcidánál, és bátrabb eme férfi Akhilleusznál.

Aki mikor érezte, hogy a végzet adta ajándék már távozik tőle, elrendelte, hogy foglalják írásba végrendeletét, amelyben mind az ősök vitézségeinek példáját, mind a hatalom öröklését négy fiára ruházta, a tetrarchiák számára biztos mezsgyét határozva meg, hogy mindig az elsőszülött birtokában nyugalomra jusson mind a krakkói tartomány fejedelemsége, mind a főfejedelmi hatalom. Ha az emberi természet okán ezzel valami történne, mindig az életkori elsőbbség és az elsőszülöttség elve döntsön az öröklési vitában. Emlékeztetik az ő ötödik, még csecsemő fiáról, hogy miért nem gondolt őrá, miért nem írta őt semmilyen arányban a végrendeletbe? Melyekre ő: Valóban – szólt – régebben emlékeztem és elrendeltem. Mialatt csodálkoztak, hogyan lehetne az ötödik a négy között, valaki, nem tudom, hogy tréfából vagy komolyan rámutatott: Nem látod, hogy a tetrarchia négyesfogata tetrarchákból épül fel? Így az a gyermek a kocsin ötödik keréknek rendeltetett az öröklés szerint. És amikor az atyát kérdőre vonták felelőtlen végrendeletéről, ezt mondta: Szemem pupillájában látom, hogy négy könnyből lévő folyó kifolyik és ellentétes hullámok összecsapnak. Melyek közül a legerőszakosabbak a hirtelen áradásban kiszikkadnak. Azonnal egy arany korsóból fűszerek forrásaként előtörve ugyanazon folyóknak medencéit kitűnő drágakövekkel teljesen elárasztja. Szűnjön meg tehát a

¹³ Bagi Dániel: *Divisio regni. Országmegosztás, trónviszály és dinasztikus történetírás az Árpádok, Piastok és Premyszlák birodalmában a 11. és a korai 12. században*. Pécs, Kronosz Kiadó, 2017. 74.

tiszteletlenség szemrehányása, mert helyénvaló, hogy az árvák része a gyámokra tartozik, nem pedig gyámfiúkra kell bízni. Már most pedig szólítanak, hogy lépjek be ahová senki nem készül üdvös halotti kenet nélkül. Így tehát miután bevette a megváltó gyógyszert, a legboldogabb fejedelem és még boldogabb apa befejezi a boldog napot. Amiről bizonytalan, hogy a békének nyugalmaiban virágzóbb, vagy a háborúnak diadalában dicsőségesebb volt-e.”¹⁴

Először megjelenik a reneszánsz hatás a Boleszlávot antik szereplőkhöz hasonlító kis költeményben. A megemléített alakok a hódító makedón király Nagy Sándor, a római politikusok és gondolkozók sorából Marcus Porcius Cato Maior, Marcus Tullius Cicero, illetve görög mítikus hősök Alcaeus unokája Alcida és Akhilleusz. A forrás kitér III. Boleszláv végrendeletének írásba foglalására, melyhez halála előtt hívta össze az ország vezető rétegét. A végrendelet intézkedései tételesen összefoglalva a következők: A hatalom örököse négy fia, a „tetrarchák”, akiknek tetrarchiáit pontos határokkal kijelölte, viszont ezt Kadłubek nem részletezi, csupán a Krakkói tartományt, azaz Kis-Lengyelországot emeli ki, mint a főfejedelmi központot, amely az elsőszülöttnak (*maiores natu*) jár. Arról, hogy melyik testvér melyik területet kapta oklevelek adnak bővebb információt, például Robert wrocławii püspök 1139-es oklevele, miszerint „Ulászló Krakkóban, Boleszláv Mazóviába, Mieszko Poznańban” uralkodott.¹⁵ Kadłubek az öröklési rendet két kifejezéssel írja le: az életkori elsőbbség (*etatis maioritas*) és az elsőszülöttség elve (*primogeniture ratio*), amelyek a vitákban követendők.¹⁶ A megfogalmazásból értelmet nyer, hogy miért is övezi évszázados vita a végrendelet által bevezetett öröklési elvet. Az *etatis maioritas* a *senioratus* elvére hasonlít, míg szó szerint jelenik meg a másik, a történetírásban is használt kifejezés a *primogenitura*.

¹⁴ Magistri Vincentii dicti Kadlubek Chronica Polonorum Ed. Marian Plezia. MPH n. s. 11. Kraków 1994. III. c. 26. 17. 118–119.: „Ad summam itaque de summo Boleslao id accipe: Alter Alexander, alter Cato, Tullius alter, Non minor Alcida, et achillior hic uir Achille. Qui dum fatale munus a se iam exigi sentiret, testamentales mandat conscribi codicillos, in quibus et auitarum uices uirtutum et regni successionem quattuor legat filiis, certos tetrarchiarum limites disternens, eatus ut penes maiorem natu et Cracouiensis prouincie principatus et auctoritas resideret principandi. De quo si quid humanitus obtigisset, semper etatis maioritas et primogeniture ratio litem successionis decideret. Suggestur ei de quinto filio adhuc infantulo, cur illius non meminerit, cur nulla illum legationis portione subscripserit? Quibus ille: Immo, inquit, longius prememini et legauit. Stupentibus illis, quenam quinta esse posset inter quartas, quidam, nescio ioculariter an serio, subintulit: Non cernitis quattuor tetrarchis quadrigam tetrarchie fabricatam? Sic isti paruulo quinte in quadriga rote legatur successio. Cumque de inofficioso pater testamento arguitur, ait: In pupilla oculi uideo quattuor ex hac lacrima manare flumina et fluctibus collidi oppositis. Quorum quedam in ipsa sui uehementissima inundatione repente siccantur. Continuo ex aurea situla fons aromatum erumpens eorundem alueos fluminum gemmis prestantibus ad summum inundat. Cesset ergo inofficiosi querela, equum enim est partes pupillares tutoribus debere mandari non pupillis. Iam uero iam ingredi iubeor, quo nemo sine saluberrimo accingitur uiatico. Salutari ergo sumpto antidoto, felicem functus est diem princeps felicissimus, pater felicior. De quo incertum est, pacis serenitate prosperior, an belli fuerit gloriosior triumphis.”

¹⁵ Kodeks Dyplomaticzny Śląska I. Ed. Karol Maleczyński. Wrocław, 1951. Nr. 16.: „...Vladislao in Cracovia, Boleslao in Masovia, Mescone in Posnania...”

¹⁶ Bagi Dániel: Divisio regni. 264.

Véleményem szerint viszont a kérdésben az ezt követő szövegrész segít dűlőre jutni, tehát az ötödik fivér öröklése kapcsán felmerülő vita. A Boleszláv oldalára álló nemes egy kocsi hasonlatát hozza fel, ezzel indokolva, hogy nem szabad túl sok felé osztani az országot mert olyan rész is kialakulna, amelyre nincs szükség, mint ahogy ötödik kerékre sincs a kocsin. Ezután Boleszláv a kérdést egy látomásszerű jóslattal zárja le, amelyben a négy fivér folyó képében csap össze egymással. Kijelenti, hogy a gyámokra, azaz felnőtt bátyjaira kell bízni a kisgyermek Kázmér részét. Boleszláv felszólalásában az *idoneitas*, azaz az alkalmasság, rátermettség elve jelenik meg. Mivel az ötödik fivér egy védtelen csecsemő és véres testvérharcokat jósol Boleszláv, csupán rátermett fiai között osztja szét hatalmát. Ha megtekintjük a Boleszláv halálát követő hatalomváltásokat az tűnik ki, hogy mindhárom elv érvényesül. A *senior* fejedelmek rend szerint a *senioritas* követésével váltják egymást, míg saját országrészüket a *primogenitura* követésével adják tovább. Mindezeket viszont mindig felülírhatja az *idoneitas* elve, így az válik az átfogó renddé. Maga a *senioratus* és *primogenitura* is egy feltételezett rátermettségre támaszkodik, amely az életkorral gyakran együtt jár.

A forrás tartalmát kritikusan megvizsgálva viszont több említésre méltó elméletet is megfogalmazott a kutatás ennek kapcsán. Újabban felmerült, hogy a fejedelem nem haldokolva rendelkezett, hanem néhány évvel korábbi gyűlésen fogadták el az új rendszert, melynek írásba foglalását talán a pápának is elküldték. Azonban forrás nincs erről.¹⁷ Ezzel összefüggésben Boleszláv ötödik fiáról Kázmérról feltételezik, hogy posztumusz született és ez az oka, hogy nem hagyott rá semmit. Viszont ha elfogadjuk, hogy halála előtt pár évvel megírta a törvényt akkor ez rögtön elvethető. Ezt a lehetőséget azért is logikusabb elvetni, mivel Kadłubek, aki közelről ismerte Kázmért, nem hagy kétséget afelől, hogy Kázmér megszületett még apja halála előtt.¹⁸ Így a kis Kázmér azért nem kapott terület, mert túl fiatalnak találták arra.

Kadłubek szándékosan vagy akarata ellenére nem egyeztette a két öröklési rendet, így nehéz a szöveg alapján eldönteni, hogy a végrendelet a *senioratus* vagy *primogenitura* bevezetése-e. De segítségünkre lehet a tudás, hogy halála után gyakorlatban érvényesült a *senioratus* elve, azt csak II. Kázmér akarta megszegni, mert a *seniori* hatalmát a *primogenitura* szerint fiának szánta. Valószínűleg ennek köszönhető az is, hogy a hozzá közel álló Kadłubek bevezette a második fogalmat is a krónikába, közvetlenül a *senioratus* mellé.¹⁹

¹⁷ Jerzy Wyrozumski: Dzieje Polski Piastowskiej: (VIII w. – 1370). Kraków, 1999. 137.

¹⁸ Jerzy Wyrozumski: Dzieje Polski Piastowskiej. 137–138.

¹⁹ Jerzy Wyrozumski: Dzieje Polski Piastowskiej. 138.

A titokzatos látomást, amelyben egy aranykorsóból négy patak tör elő, azzal magyarázható, hogy a krónikás kezdetben Krakkóban működött Kázmér alatt.²⁰ A látomás értelmezése így az lehet, hogy míg a négy testvér a négy folyó, addig Kázmért az aranykorsó, amelyből az illatos forrás tör elő és betölti a korábbi folyók medrét. Ez Kadłubek mesei formulája: a hatalomtól megtagadva kell Kázmérnak a királyság megmentőjévé válnia. Ezzel magyarázható véleményem szerint az is, hogy Kadłubek pontatlanul rögzíti, hogy Boleszláv mely fiai kaptak területeket. Ezzel hangsúlyozza a mitikus narratívát.

Kázmér testvérei kiszáradt folyók örökösök nélkül, egymást verő hullámaik a ház belső viszállyai, míg Kázmér Lengyelország egyesítőjének van elrendelve. Trónra lépésével végetér a felosztottság és az ő vérvonala fogja uralni Lengyelországot. Amikor a krónikát írta Kadłubek, Kázmér elsőszülött fiának Leszeknek pozícióját akarta fenntartani.²¹

Boleszláv végrendekezéséről a krónikán kívül más elbeszélő források is beszámolnak. Ilyen a Magdeburgi Évkönyv, amely az 1138. évről így ír:

„Az Úr 1138-ik éve. Konrád- (uralkodása)nak első. [...] Ugyanebben az évben meghalt Boleszláv a lengyelek fejedelme, hátrahagyva öt életben lévő fiát, és közöttük szétosztotta az ő örökségét a földjének püspökei és előkelői jelenlétében. Közülük Boleszláv, mert a legidősebb volt és Konrád király veje, megszerezte az ő földjének vezetését.”²²

Kadłubek beszámolójával összevetve az évkönyv árnyalatnyival más információkat ad. Megegyezik a végrendelet írásának körülménye, hogy az ország előkelői is jelen voltak, két dologban viszont téved a forrás. Boleszláv országának öt fia közötti felosztásáról ír, miközben tudjuk, hogy Kázmér maga nem kapott földet, illetve a *senior* személyében Boleszlávot jelöli meg, aki egyrészt a másodszülött volt, másrészt csupán tíz évvel ezután vált *senior*-rá, amikor is Ulászlót elűzték. A forrásból kiderül továbbá a külföldi vélekedés, miszerint Lengyelországban 1138 után is egyetlen főúr uralkodik. Pozíciójában meghatározó a szenioritás, illetve a császárral való rokonsága.²³

A már korábban említett Robert püspök 1139-es oklevelén kívül a Poeldajski Évkönyv számol be arról, hogy Boleszlávnak csak három fia kapott földet. Csak a három felnőttkorú

²⁰ Stanisław Rosik: Bolesław Krzywousty. Wrocław, 2013. 278.

²¹ Stanisław Rosik: Bolesław Krzywousty. 279.

²² Annales Magdeburgenses. Ed. Georg Heinrich Petz. MGH SS 16. 105-196. 186.: „Annus Domini 1138. Conradi 1. [...] Eodem anno obiit Bolizlaus dux Polanorum, relinquens quinque filios superstites, quibus et divisit hereditatem suam coram episcopis et principibus illius terrae. E quibus Bolizlavus, quia senior erat et gener Conradi regis, ducatum illius terre obtinuit.”

²³ Stanisław Rosik: Bolesław Krzywousty. 282.

testvért említik név szerint, mivel Kázmér csupán csecsemő, illetve Henrik sem lehetett több nyolcévesnél apjuk halálakor.²⁴

Az így keletkező ellentmondást a levelek és a jól informált Kadłubek között az oldja fel, hogy a két kisebb testvérnek is megvolt a maga jussa, melyet a szabály módosításával csak akkor bíztak rájuk, mikor felnőttkorba léptek. A łęczycai és sieradzi földeket az özvegy Salomea gondozta, míg Henrikre nem szállt. Ezekről tanúskodik Henrik egy korbáza és kolostor alapító oklevele 1166-ból Zagościból, melyben olvasható, hogy az apja akaratából kapott életreszóló hatalmat használja. A korabeli német források eltérése azzal is magyarázható, hogy a nyilvánosság meggyőződéséről írnak és nem magánjogiak, nem a végrendelet karakteréről írnak.²⁵

Ulászló száműzéséről beszámol Freisingi Ottó és Rahewin Barbarossa Frigyes tetteiről írt gesztája 1148-hoz datált eseményként:

„Eljöttek a bejelentett gyűlésre a követei Henriknek a rómaiak ifjú királyának arany bullájával, úgy jelentvén a római püspök hatalomba emeléséről, mint Lengyelország három testvéréről, akik egymás között szétosztották az elkergetett negyediknek és *senior*-nak fejedelemségét, illetve az ő tartományának püspökeit, akik emiatt az apjuknak tett esküt teljesítették, panaszt téve.”²⁶

Ez a geszta egy további fontos információt közöl. Annyival tovább megy, hogy az ország vezetői nem csak jelen voltak, de esküt is tettek a néhai fejedelemnek, így amikor annak végrendeletét fiai megszegték, a nemtetszésüknek is hangot adtak. Ez alapján értesülünk az előkelőkről politikai tényezőként, amelyre az *idoneitas* kapcsán még később visszatérek. Viszont érdekes módon az előzőtt fejedelem pártját fogják, miközben például a gnieźnói érsek is részt vett elűzésében azzal, hogy kiátkozta.²⁷ Az esküről Rómában nem maradt fenn forrás, amely ezt megerősítené, de ennek hiánya nem teszi lehetetlenné sem, hogy így történt.²⁸

Utolsó forrásként tárgyalom a regeszta formájában megmaradt 1210 körüli íródott levelet. Ezt állítólag III. Ince pápa címezte Szakállas Henrik sziléziai fejedelemnek:

²⁴ Jerzy Wyrozumski: *Dzieje Polski Piastowskiej*. 138.

²⁵ Jerzy Wyrozumski: *Dzieje Polski Piastowskiej*. 139.

²⁶ Ottonis et Rahewini *Gesta Friderici I. imperatoris*. Ed. Georg Waitz, Bernhard von Simson. MGH SRG in usum scholarum separatim editi 46. Hannover 1912. 81–82.: „Venerunt ad predictum concilium cum bulla aurea nuncii iunioris Romanorum regis Heinrici, tam de sublimatione sua ad imperium Romano pontifici significantes quam de tribus fratribus Poluniae, qui eiecto quarto et seniore ducatum inter se dividerant, ac de episcopis illius provinciae, qui super hoc patri ipsorum iuramentum prestiterant, querimoniam facientes.”

²⁷ Nóra Berend, Przemysław Urbańczyk, Przemysław Wiszewski: *Central Europe in the High Middle Ages: Bohemia, Hungary and Poland, c.900–c.1300*. Cambridge University Press, 2013. 175.

²⁸ Jerzy Wyrozumski: *Dzieje Polski Piastowskiej*. 139.

„Jelentette nekünk egy tiszteletreméltó nemesember fia Szilézia fejedelme, hogy amikor (Boleszláv) egykori fejedelme Lengyelországnak meghatározott részt adott egyenként az ő fiainak Lengyelországban, Krakkónak fővárosát az elsőszülöttnek lefoglalva elrendelte, hogy mindig, aki az ő nemzetségéből előbb született, tartsa ugyanazt a várost, úgy, hogy ha az idősebb meghalna vagy eltávozna az ő jogából, aki őutána az egész nemzetségből a legidősebb lesz, az ő városa annak birtokába kerüljön. Ezt pedig örök időkre megtartani rendelve, érvényesítette az apostoli széken keresztül jóváhagyva, mindazokat kiközösítéssel sújtani, akik az apostoli tekintély által megerősített statútumot valamimódon akarta megsérteni.”²⁹

Kadłubek krónikájánál kétségesebb hitelű III. Ince vélt levele, tekintve hogy csak regesztából ismert és gyanúsítható, hogy tartalmát befolyásolta az örökösödési vita Szakállas Henrik és testvérei között. Valószínűleg Fehér Leszek krakkói fejedelem eltávolítására szolgált jogi érvekkel, akivel szemben Görbelábú Mieszkót ültették trónra 1210-ben.³⁰ Amit viszont megtudunk belőle az az időben hozzá közel álló *Chronica Polonorum* állításaival összezseng, ami arra is enged következtetni, hogy amaz a levelet is felhasználhatta forrásként. A hasonlóság az, hogy a szétszott terület pontos meghatározásáról ír, viszont csak Krakkóra tér ki, amely itt is ugyanúgy az elsőszülött (*prior natu*) birtoka. Őt az egész nemzetségből a legidősebbnek (*de toto genere maior*) kell követnie, azaz a *senioratus* elvét kell alkalmazni.

Nyugat-európai párhuzamok

A végrendelet párhuzamait keresve először Nyugat-Európa felé fordultam, mivel nagyságrendekkel több középkori forrás található ott, mint Kelet-Közép-Európában, és nem meglepő módon a végrendeletek forrásanyaga is kiterjedtebb.

Elisabeth Brown foglalkozott tanulmányában a Franciaországi végrendelkezésekkel, kezdve II. Fülöp Ágost királytól egészen VI. Valois Fülöp királyig, tehát az 1222 és 1350 közötti francia viszonyokkal. Brown megállapítása alapján három dologgal szoktak foglalkozni ilyen végrendeletek: Egyrészt az elhunyt lelkének megváltásával, adóságok kifizetésével, adakozással, egyházalapítással. Másodrészt javak hagyományozásával örökösre, családra,

²⁹ Kodeks Dyplomaticzny Małopolski I. Ed. Franciszek Piekosiński, Kraków, 1876. Nr. 6.: „Significauit nobis dilectus filius nobilis uir dux Zlesie, quod cum (Boleslaus) quondam dux Polonie certam dederit singulis filiorum suorum in Polonia portionem, principalem ciuitatem Cracovie maiori natu reseruans instituit, ut semper qui esset de ipsius genere prior natu, ciuitatem teneret eandem, ita, quod si maior decederet vel cederet iuri suo, qui post eum de toto genere maior esset ipsius ciuitatis possessionem intraret. Hoc autem perpetuis temporibus obseruari precipiens, per sedem apostolicam obtinuit approbari, omnes illos fecit excommunicatione percelli, qui statutum huiusmodi auctoritate apostolica roboratum presumerent uiolare.”

³⁰ Bagi Dániel: *Divisio regni*. 264.

barátokra, szolgákra. Harmadrészt pedig felelősség és cél ruházásával az örököse, vazallusokra és az uralt földre.³¹

Egy elhunynak nincs feltétlen hatalma biztosítani végrendeletének betartatását. Ebbe a problémába ütközött IV. Szép Fülöp is – kiindulva abból, hogy maga sem tartotta be különösebb gonddal apja végrendelkezését – és igyekezett óvintézkedéseket tenni. Pénzt adott a végrehajtóinak, esküket csikart ki, sőt élt a fenyegetőzés eszközével is. X. Lajos észszerűtlenül nagy feladatnak találta a végrendelet teljesítését, az elhunyt lelki üdvéért való különböző adományokat.³² Mindenesetre igyekezett azt minél teljesebben végrehajtani, sőt saját végrendeletébe is belefoglalta, hogy az apja által elrendelteket is elvégezzék. Ezt a fajta halogatást utódja, V. Fülöp is alkalmazta.³³

Brown rámutatott, hogy a túlzó módon költekező királyi testamentumokra Franciaországban egyfajta hagyományként tekinthetünk.³⁴ II. Fülöp Ágost király 1222-es végrendeletében saját mennybejutásának ügyét egyenesen az ország és örököse szükségletei elé helyezte. Nagyjából 190 ezer márkát hagyott a királyság megvédésére, zarándoklatra vagy keresztes hadjáratra.³⁵ VIII. Lajos vele szemben saját igyekezett egy kiegyensúlyozottabb végrendeletet hátrahagyni, halálos ágyán már inkább a nagyurak lojalitásának megnyerésére és fiának koronázására akart költeni. IX. Lajosnak rendelkezése hasonlóan megfontolt volt, nem fukarkodott viszont testvérének, Alphonse poitiers-i grófnak testamentuma, amely több mint száz embernek és százötven egyházi szervezetnek is adományozott, ezen felül eltörölt egyes helyi „gonosz szokásokat”, illetve követelte a zsidóktól elkobozott pénzek visszaszolgáltatását.³⁶ A francia királyi végrendeletek így többnyire nem foglalkoztak kormányzással vagy az állam ügyeivel, hanem mint egyfajta személyes irat, az elhunyt lelki üdvének elérését célozták. Végsősoron pedig mindegyik testamentum teljesítése az utódok kegyén múlt.³⁷

Hasonló tanulmányban írt John Gillingham az 1066 és 1216 között uralkodó nyolc angol király végrendeletéről és halálos ágyáról. Ezek közül kettő maradt meg írásban, II. Henrik és

³¹ *Elisabeth A. R. Brown: Royal Testamentary Acts from Philip Augustus to Philip of Valois – Executorial Dilemmas and Premonitions of Absolutism in Medieval France. In: Herrscher- und Fürstentestamente im westeuropäischen Mittelalter. Norm und Struktur – Band 29. Szerk.: Brigitte Kasten. Böhlaus, Verlag, Köln, Weimar, Wien, 2008. 416.*

³² *Elisabeth A. R. Brown: Royal Testamentary Acts from Philip Augustus to Philip of Valois. 418–419.*

³³ *Elisabeth A. R. Brown: Royal Testamentary Acts from Philip Augustus to Philip of Valois. 425–427.*

³⁴ *Elisabeth A. R. Brown: Royal Testamentary Acts from Philip Augustus to Philip of Valois. 423.*

³⁵ *Elisabeth A. R. Brown: Royal Testamentary Acts from Philip Augustus to Philip of Valois. 419–420.*

³⁶ *Elisabeth A. R. Brown: Royal Testamentary Acts from Philip Augustus to Philip of Valois. 421.*

³⁷ *Elisabeth A. R. Brown: Royal Testamentary Acts from Philip Augustus to Philip of Valois. 430.*

János királyéi.³⁸ A korszak trónörökléséről készült elemzések általában arról írnak, hogy arra nem volt hivatalos szabály, csupán „pár szempont”, melyeket figyelembe vettek. Ilyen volt a királyi családdal való rokonság, választás, az elhunyt király általi kijelölés (*designatio*) és a rátermettség (*idoneitas*). Már az angol-szász időkben is esélyes volt a trónra a király több fia, sőt egyes esetekben a törvénytelen gyermekek is. Az öröklés legfontosabb intézménye volt a korban a halálos ágyon kijelölni az utódot, mely szokással öt király is élt. Ilyenkor többnyire megerősítették a már előre kijelölt utódot, akire a nemeseknek nem egyszer még a király életében fel kellett esküdniük. III. Vilmos normandiai herceg esetén tudjuk, hogy a trón várományosaként 1119-ben már a *rex designatus* címet is viselte. Hasonlóan ehhez II. Henrik királlyá koronáztatta Henrik nevű idősebb fiát 1170-ben.³⁹

Gillingham megvizsgálva a 11. és 12. századi vitatottabb angol örökléseket, arra jutott, hogy a legitimáló érvek a halálos ágy körül forogtak. I. Henrik halálos ágyán 1135-ben – az István-párti nemesek beszámolója alapján – a korábban örökösnek kijelölt lánya, Matilda helyett az unokaöccsét, Istvánt tette meg utódjául. Az állítás valóságtartalmától függetlenül, mindkét fél legitim érvnek kezelte ezt a trón követelésére. Úgy tűnik, hogy ez a kérdés még a koronázásnál is fontosabb volt. Erre bizonyíték, hogy I. Edvárd uralkodásának éveit apja temetésétől számították és nem felkenésétől.⁴⁰

II. Henrik megmaradt végrendelete kegyes és jótékony cselekedetekre korlátozódott, amely a 12. századi kánonjoggal, illetve a francia esetekkel is korrelál. Az írott források hiányából és korabeli vélekedésekből úgy tűnik ki, hogy Angliában a politikailag érzékenyebb témákat tehát szóban volt szokás közölni, a halálos ágyon.⁴¹ János király testamentuma 1216 környékéről segítőköt jelölt meg, hogy (a névvel nem illetett) örökösének hatalomra jutását támogassák. Levelei is hasonlóak, például III. Honorius pápának címezve. A támogatás mellett további öt feladattal látta el akarata végrehajtóit: Hogy bűneiért kárpótolják Istent és az Egyházat, hogy segítséget küldjenek Jeruzsálembe, hogy megjutalmazzák hű szolgálait, hogy alamizsnát osszanak szegényeknek és egyházi intézményeknek a lelki ürvéért, és hogy a Worcester katedrálisba temessék el.⁴²

³⁸ John Gillingham: At the deathbeds of the kings of England 1066-1216. In: Herrscher- und Fürstentestamente im westeuropäischen Mittelalter. Norm und Struktur – Band 29. Szerk.: Brigitte Kasten. Böhlaus, Verlag, Köln, Weimar, Wien, 2008. 509.

³⁹ John Gillingham: At the deathbeds of the kings of England 1066-1216. 510–513.

⁴⁰ John Gillingham: At the deathbeds of the kings of England 1066-1216. 516–517.

⁴¹ John Gillingham: At the deathbeds of the kings of England 1066-1216. 518–519.

⁴² John Gillingham: At the deathbeds of the kings of England 1066-1216. 520–521.

A végrendeletek általában háztartásbeli írások voltak, levéltárakba ritkán kerültek. II. Henrik és János testamentumai csak azért maradtak fenn, mert több másolatuk is volt és különböző egyházi forrásokon keresztül hagyományozódtak.⁴³ Összehasonlítva a francia örökléssel, ahol többnyire apáról fiúra szállt a trón, az angol viszonyok sokkal erőszakosabbak voltak, szinte minden egyes öröklést háborúval intéztek el Hódító Vilmostól egészen Jánosig.⁴⁴

Kelet-közép-európai párhuzamok

A nyugat-európai végrendeleteket megvizsgálva megállapítható, hogy azoktól III. Boleszláv testamentumának esete műfajilag eltér. Míg a nyugati források személyes jogi iratok és a kánonjog keretében értelmezhetőek, túlnyomórészt az elhunyt lelki üdvével és vagyonából különböző célokra történő felhasználásával foglalkoznak, addig a lengyel végrendelet nem jogi irat, hanem egy elbeszélő forrásban lejegyzett rendelkezés, amely nem a végrendeletekben hagyományosan fellelhető jogi ügyekkel foglalkozik, hanem a *senioratus* és az országmegosztás rendszerét fejt ki. A nyugati írott végrendeletektől való eltérése mellett viszont párhuzamot mutat az Angliában megfigyelt örökösödési intézménnyel, a halálos ágyon történő *designatio*-val.

Mindazonáltal ezt a forrást műfaji eltérése miatt saját területének, azaz Kelet-Közép-Európának a kontextusában érdemes leginkább vizsgálni. Ahol Kelet-Közép-Európában a rokonság szerepet kapott az ország irányításában, ott a *senioratus* elvének a körülményekre szabott alakítása került elő és ennek példái a végrendeletek, melyek közül csak III. Boleszláv statútuma csak egy példa.⁴⁵ Cseh, lengyel és kijevi rusz területen is élt a területi-hatalmi megosztásnak korábbi hagyománya és mindenütt sor került egy-egy úgynevezett végrendeletre, amely az öröklést célozta szabályozni rövid távú megoldással, és amelyet későbbi krónikák őriztek meg. Magyarország ebből a szempontból kivétel, ahol szintén volt hatalommegosztó tradíció, de nem kapcsolódott hozzá stabil területi hagyomány.⁴⁶ Font Márta szerint a cseh, lengyel és rusz fejedelmek testamentuma a *senioratus*-t konzerválta a régebbinél szűkebb körben, míg Magyarországon ehhez hasonlóként csak a *ducatus* említhető.⁴⁷

⁴³ John Gillingham: At the deathbeds of the kings of England 1066-1216. 523–524.

⁴⁴ John Gillingham: At the deathbeds of the kings of England 1066-1216. 528.

⁴⁵ Font Márta: A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században. Budapest, Balassi Kiadó, 2005. 156.

⁴⁶ Font Márta: A keresztény nagyhatalmak vonzásában. 164.

⁴⁷ Font Márta: A keresztény nagyhatalmak vonzásában. 192.

A végrendelet nem csak a hatalom átadásáról, de több utód közötti felosztásáról is rendelkezhet. A régiókból ezeknek szövege későbbi elbeszélő forrásokból ismertek, így könnyen lehet, hogy az azok keletkezési idején fennálló állapotok megmagyarázása az írók célja.⁴⁸ Lengyelország, Csehország és a Kijevi Rusz esetében is beszélhetünk egy-egy végrendeletéről. A végrendeletek időben közel történtek egymáshoz, a 11. század közepén. I. Bretiszláv cseh fejedelem testamentuma 1055-ből származik, Bölcös Jaroszláv kijevi fejedelemé 1054-ből, szóval közel száz évvel III. Boleszláv 1138. évi halála előtről. Joggal felmerül tehát a minta átvétele.

A cseh és kijevi végrendeleteket a 12. század elején írt krónikákból ismerjük, Bretiszlávét Prágai Kozma krónikájából 1113–1116 környékéről, Jaroszlávét pedig a legrégebbi orosz évkönyvből a Régmúlt idők krónikájából, amely szintén 1116 környékén keletkezett. Font szerint a szláv példákban az egyenes ági leszármazottak egyenlő vagy arányos hatalomhoz jutásáról és az oldalágak kizárásáról van szó, azaz a korlátozott vagy a szabályozott *senioratus* elvének érvényesüléséről. A Piastok esete abban különbözik a másik két szláv végrendelettől, hogy a királyságra való igényük végig megmaradt a széttagolódás alatt is.⁴⁹

Bölcös Jaroszláv fejedelem végrendelete a következőképpen szól:

„A 6562. (1054.) évben. Elhunyt Jaroszlav, Rusz nagyfejedelme. Még életében a következő útmutatást adta fiainak: „Fiaim! Íme, én itthagynom ezt a világot; legyen szeretet köztetek, mert valamennyien egy apától és anyától született testvérek vagytok! Ha egymással szeretetben fogtok élni, az Isten is veletek lesz és aláveti nektek az ellenséget. És békében fogtok élni. Ha pedig gyűlölködésben, viszályban és veszekedés között fogtok élni, akkor elveszítitek önmagatokat és atyáitok és őseitek földjét is, amit azok nagy fáradozással szereztek, éljeteek hát békességben egymásnak engedelmeskedve. Nos, kijevi trónusomat idősebb fiamra, a ti testvéretekre Izjaszlavra hagyom, úgy engedelmeskedjeteek neki, ahogy nekem engedelmeskedtetek, legyen ő nektek helyettem; Szvjatoszlavra pedig Csernyigovot, Vszevolodra pedig Perejaszlavot, Igorra meg Vlagyimirt és Vjacseszlavra pedig Szmolenszket hagyom.” És így felosztotta közöttük a városokat, és megparancsolta nekik, hogy a másik testvér birtokának határát át ne hágják, és a trónjáról el ne űzzék, és ezt mondta Izjaszlavnak: „Ha valaki bántani szándékozik testvéredet, te annak segíts, akit bántanak.” És így intette fiait, hogy szeretetben éljenek. Őmaga pedig akkor már beteg volt, és amikor Visgorodba

⁴⁸ Font Márta: Dinasztikus érdekek nyomában. Árpádok, Piastok, Rurikok az európai politikában. Pécs, Kronosz Kiadó, 2018. 25–26.

⁴⁹ Font Márta: Dinasztikus érdekek nyomában. 26.

(Vyšgorodba) érkezett, nagyon beteg lett. Izjaszlav akkor Novgorodban volt, Szvjatoszlav pedig Vlagyimirban. Vszevolod pedig atyja mellett volt, mert őt szerette az apja a testvérei közül a legjobban, és mindig a maga közelében tartotta. És elérkezett Jaroszlav életének a vége, és Szent Feodor böjtjének 1. szombatján visszaadta lelkét az Istennek.”⁵⁰

I. Bretiszláv végrendeletét pedig így jegyezték le:

„Mivel már szólít engem a végzet, s a setét halál szemem elé került, meg akarom határozni, s hitetekre bízni, kinek kell majd utánam kormányoznia az országot. Tudjátok, hogy fejedelmi nemzetségünk leszármazása részben meddőség, részben az éretlen korban elhaltak miatt egyedül reám szűkült le. Most azonban, ahogy magatok is tudjátok, Isten öt fiút adott nekem, kik között nem tűnik hasznosnak felosztanom Csehországot, mivel minden önmagával meghasonlott ország elpusztul. Hiszen a világ és a Római birodalom kezdete óta mindmáig kevés a köszönet a fivéreken, miként ezt bizonyos példák igazolják. Mert itt volt Káin és Ábel, Romulus és Remus, és saját öseim, Boleszláv és Szent Vencel: ha figyelembe vesszük, mit tett két fivér, mit tesz majd őt? így gondoskodni kell róla, hogy halálom után ne kerekedjen közöttük vita az ország kormányzásáról. E dologban tehát Istenre kérlek benneteket és hiteteket esküvel hívom, hogy fiaim, avagy unokáim közül mindig az elsőszülött nyerje el az összes jogot és a fejedelemség trónját, és összes fivére, avagy azok, akik a nemzetséghez tartoznak, legyenek az ő uralma alatt. Higgyetek nekem, ha nem csak egy valaki kormányozza e fejedelemséget, ez nektek, fejedelmeknek igává lesz, a népnek meg nagy károkat okoz.”⁵¹

Mint már említettem, hogy Boleszláv a kijevi mintát követett volna joggal feltételezhető. Csupán a szövegeket összevetve szembetűnőek a hasonlóságok: Habár nem halálos ágyon történik az intézkedés, de közel hozzá. Jaroszláv fiainak meghatározott földet jelöl ki örökül, a nagyfejedelemnek elsőszülöttjét jelöli ki, illetve a testvérháborúk elkerülésére

⁵⁰ Kovács Szilvia – Balogh László (szerk.): Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája - Magyar Őstörténeti Könyvtár 30. Budapest, 2015. 125–126.

⁵¹ Bagi Dániel: Divisio regni. 70–71. Eredeti latin szöveg: Cosmae Pragensis Chronica Boemorum. MGH SRG N. S. 2. II. c. 13. 102.: „Quia me mea fata vocant et atra mors iam pre oculis volat, volo vobis assignare et vestre fidei commendare, qui post me debeat rem publicam gubernare. Vos scitis, quia nostra principalis genealogia partim sterilitate partim pereuntibus in inmatura etate me usque ad unum fuit redacta. Nunc autem, ut ipsi cernitis, sunt mihi a Deo dati quinque nati, inter quos dividere regnum Boemie non videtur mihi esse utile, quia omne regnum in se ipsum divisum desolabitur. Quia vero ab origine mundi et ab initio Romani imperii et usque ad hec tempora fuerit gratia rara, testantur nobis exempla rata. Nam Cain et Abel, Romulus et Remus et mei attavi Bolezlaus et sanctus Wencezlaus si spectes quid fecerint fratres bini, quid facturi sunt quini? Hos ergo quanto potiores ac potentiores intueor, tanto mente presaga peiora auguror. Heu mens semper pavida genitorum de incertis fatibus natorum. Unde providendum est, ne post mea fata aliqua inter eos oriatur discordia propter obtinenda regni gubernacula. Qua de re rogo vos per Dominum et obtestor fidei vestre per sacramentum, quatinus inter meos natos sive nepotes semper maior natus summum ius et solium obtineat in principatu omnesque fratres sui sive, qui sunt orti herili de tribu, sint sub eius dominatu. Credite mihi, nisi monarchos hunc regat ducatum, vobis principibus ad iugulum, populo ad magnum deveniet damnum.”

inti örököseit. Bretiszlávot is a testvérháborúk lehetősége aggasztja, így ő is szintén a halálhoz közeli állapotban rendelkezik, azonban nem tagolja szét Csehországot, ehelyett a morvaországi területek megosztását teszi szokássá.⁵² Másik eltérés, hogy a szöveg alapján a *primogeniturát* vezeti be, mint öröklési rendszert. A három forrásrészlet megegyezik azon, hogy az országfelosztások a családtagok egységén és egyetértésén alapulnak.⁵³

Az öröklés rendje és a végrendelet történelmi előzményei

Milyen öröklési rend figyelhető meg Lengyelországban a 10–11. századokban? Milyen előzményei vannak az országfelosztásnak? Illetve mi vezet a végrendelethez és miért volt szükség az intézkedéseire? A kelet-közép- és kelet-európai dinasztiákon belüli hatalomátadás a törzsi szokásjogra vezethető vissza, amely általában a nemzetség legidősebb férfitagjára ruházta a rendelkezés és döntés jogát, illetve a fejedelem családjának minden férfirokona társuralkodó lehetett. Ez az úgynevezett *senioratus* (vagy *staršinstvo*), azaz rangidősség. Emellett viszont megfigyelhető a *primogenitura* gyakorlata is, amikor az uralkodó elsőszülöttjére kívánja hagyni trónját. Ez összeecsenghet a *designatio* fogalmával, amikor rokonai közül valamilyen egyéni szempont szerint, de maga jelöli ki utódját az uralkodó.⁵⁴

A legnagyobb problémát az jelenti, hogy nincsen forrás mely konkrétan leírja az öröklés szabályát a korai Piast államban. A két elv konfliktusára tudunk csupán következtetni. A Cambridge egyetem tankönyve arról ír, hogy a *senioratus*-ra legkorábban a *Dagome iudex*-ben találunk utalást. A forrás szerint Mieszko feleségével és fiaival közösen uralt terület az úgynevezett *civitas Schinesghe* volt, melyet Szent Péternek ajánl fel. Boleszlávot különös módon nem említik, ebből úgy tűnik a fejedelem fiai csak *designatio* esetén uralkodhattak.⁵⁵ Font Márta viszont éppen ellenkezőleg, a kereszténység felvételével egyidős *primogenitura*-ra való törekvés példaként említi a *Dagome iudex*-et, Szent István hatalomra kerülése mellett.⁵⁶

Egyértelmű szabályok nélkül hamar testvérharcok törtek ki, például I. Mieszko halálakor vagy II. Mieszko és II. Boleszláv meggyengült politikai pozíciójának idején. Az első hosszabb zavaros időszak után I. Kázmér szerezte meg a hatalmat és talán hozzá köthető az első intézkedés az öröklési rendet illetően, hogy elkerülje a szabályozás hiánya által okozott korábbi bajokat.

⁵² Bagi Dániel: *Divisio regni*. 72.

⁵³ Bagi Dániel: *Divisio regni*. 76.

⁵⁴ Font Márta: *Dinasztikus érdekek nyomában*. 25.

⁵⁵ Nóra Berend, *Przemysław Urbańczyk, Przemysław Wiszewski*: *Central Europe in the High Middle Ages*. 172.

⁵⁶ Font Márta: *A keresztény nagyhatalmak vonzásában*. 156.

Őt elsőszülött fia II. Boleszláv követte, mely átmenetnek kapcsán nincs tudomásunk semmilyen ellenállásról a másodszülött I. Ulászló vagy más rokon részéről, tehát a *primogenitura* elve érvényesült. Ulászló jól dokumentált elhivatottsága Mazóviához viszont azt sejteti, hogy már korábban megkapta azt, így talán apja végrendelkezését és egy országmegosztást is feltételezhetünk. Valószínű – bár nem kizárható, tekintve az ezzel kapcsolatos forráshiányt – hogy később sem vett részt a bátyja elleni 1079. évi felkelésben, amely őt helyezte a fejedelmi székbe.⁵⁷ Az alattvalóival és szomszédaival folytatott hivatalos kommunikációban ezután is hangsúlyozta az uralom folyamatosságát és II. Boleszláv utódainak hatalomhoz való jogát, amely szintén egy korábban létező, de nem feltétlenül írásba foglalt öröklési rendet sejtet.⁵⁸

Ulászlónak két fia volt. A törvénytelen származású Zbigniew, illetve fiatalabb fia Boleszláv, akit feleségével nemzett. A fejedelem és felesége emiatt papnak adatta Zbiegniewet, hogy kizárják az öröklésből. Ez az elit lázadását váltotta ki, akik jogos örökösnek tartották a fiút és 1093-ban fejedelemmé tették. Ezt Ulászló kezdetben jóváhagyta, majd három évvel később csatában legyőzte és bebörtönözte Zbigniewet. Amikor végül 1097-ben szabadon engedte, majd két fia egyesült erővel támadt ellene, három részre osztották az országot.⁵⁹ Ez volt az első lengyelországi *ducatus* avagy országmegosztás, és Gallus Anonymus jegyezte le, illetve rajta kívül az eseményről még Prágai Kozma és Annalista Saxo krónikája is beszámolt.⁶⁰ Boleszláv kapta a déli részeket és Sziléziát, Zbigniew az északit, míg Ulászló névleges *senior* fejedelemként Mazóviában székelt 1102-es haláláig, amikor az is Zbigniewre szállt. Boleszláv azonban nem fogadta el őt feljebbvalójának, így a következő öt évben a két országrész egymástól függetlenül működött, egészen amíg Boleszláv ellenállás nélkül elfoglalta Nagy-Lengyelországot, ahonnan Zbigniew Mazóviába vonult vissza. 1107-ben Zbigniew elfogadta alárendelt szerepét az egyesült országban, viszont a következő évben Boleszláv száműzte és visszatértekor árulás gyanúja miatt megvakíttatta, majd abba a börtönbe záratta, ahol nem sokkal ezután meg is halt.⁶¹

Mindezekből látszik, hogy a 10–11. századi lengyel öröklést többnyire ad hoc szabály szerint rendezték, amely a *senioratus* vagy *primogenitura* (vagy akár a *designatio*) elvének érvényesülését jelentette. Ha létezett is szabályozott vagy akár írott formája ennek például

⁵⁷ Nóra Berend, Przemysław Urbańczyk, Przemysław Wiszewski: Central Europe in the High Middle Ages. 172.

⁵⁸ Nóra Berend, Przemysław Urbańczyk, Przemysław Wiszewski: Central Europe in the High Middle Ages. 172–173.

⁵⁹ Nóra Berend, Przemysław Urbańczyk, Przemysław Wiszewski: Central Europe in the High Middle Ages. 173.

⁶⁰ Bagi Dániel: Divisio regni. 67.

⁶¹ Nóra Berend, Przemysław Urbańczyk, Przemysław Wiszewski: Central Europe in the High Middle Ages. 173.

Kázmér korában, mivel nem maradt ránk semmiféle forrás nem beszélhetünk annak működőképességéről és sikeres betartatásáról. A III. Boleszláv halálát követő szűk száz évben ez viszont megváltozott. Egy szigorúan tisztázott öröklődési rend megfogalmazására minden kétséget kizáróan szükség és igény volt, kérdésesebb viszont, hogy valóban ez történt-e. Az országfelosztás maga sem előzmények nélküli. Habár annak lengyelországi általános voltáról a 10–11. században nem tudunk megcáfolhatatlan bizonyítékokkal szolgálni, a gondolat III. Boleszlávot egy-két generációval biztosan megelőzte.

A végrendelet hatása a későbbi évszázadokra

A 10–11. századokban az öröklés feltétele volt tehát vagy a fejedelem fiának vagy legidősebb testvérnek lenni, a 12. században viszont a legfontosabb kritériummá az elit és szomszédok támogatása vált az elkerülhetetlen hatalmi harcokban. Így a *legitimista* felől az *idoneista*, tehát a rátermedtségi hatalomigazolás felé való mozdulásról beszélhetünk.⁶²

Elterjedt álláspont, hogy a végrendelet rögzítette a lengyel területek széttagoltságát a 14. század elejéig.⁶³ Az örökösödési törvény célja az egység megmentése volt, mégha ezt csak egy ideig is tette, és a széttagoltság kora csak később következett. Nem meglepő, hogy III. Boleszláv létre akart hozni egy öröklési rendszert. Olyat amelyben több jelölt is hatalomra juthat, de közben megmarad az ország lényegi egysége. A fiatalabb fejedelmek saját fejedelemségeket birtokoltak (az hogy ezek kezdetben is örökletesek vagy csak később válnak azzá még vita tárgya) és a *senior* saját fejedelemsége mellett birtokolt nem örökletes földeket, mint a korábban említett Krakkót. Ebben nagyban befolyásolhatta, hogy emlékezett Zbigniew sorsára, illetve belharcokra cseh, magyar és rusz földeken – melyekből néhányban részt is vett.⁶⁴

A *senior* tisztségének bevezetésével megőrizte Lengyelország politikai egységét, másrészt a dinasztia más tagjainak egyenlő méretű területet biztosított. Nem tudjuk pontosan, hogy a részfejedelmek hatósága mire terjedt ki saját földjükön, de elfogadott, hogy a *senior*hoz tartozott a külpolitika, azaz a háború vezetése, persze a kötelező részvételével a kisebb fejedelmeknek, az állam reprezentálása, szerződések kötése. A *senior* joga volt továbbá a püspökök investitúrájára, várnagyának és a kisefejedelmek területein lévő várak kasztellánjainak kinevezése. Ő volt a legfelső bíró és döntőbíró a részfejedelmek vitáiban. Más dolgokat minden bizonnyal a fejedelmek saját maguk hajtottak végre területeiken.

⁶² Bővebben a témában Magyarország viszonyában lásd: *Kristó Gyula: Legitimitás és idoneitás. Adalékok Árpád-kori eszmetörténetünkhöz*, Századok 108, 1974. 585–621.

⁶³ *Font Márta: A keresztény nagyhatalmak vonzásában*. 162.

⁶⁴ *Jerzy Wyrozumski: Dzieje Polski Piastowskiej*. 137.

A senior hatóságának alapja az országrészek voltak, melyek nem tartoztak az öröklés alá, hanem minden alkalommal az ország vezetőjének járt, mint Krakkó. A fennmaradó részeket örökös birtokként működtek. Emiatt voltak bonyodalmak az utódlás elején, mint például Henrik esetében, aki életfogytiglan megkapta apjától Sandomierz földjét, azt mégis az özvegy kezelte haláláig.

Nehéz meghatározni a nagyfejedelmi kerület területét. Tudjuk, hogy a központ Krakkó volt, ami alatt Kis-Lengyel ország is értendő, illetve legalábbis azt, hogy forrásaink alapján a 13. elején ez volt a helyzet. Egy sziléziai forrás, az ún. *Epitafium* szerint Szilézia örökös körzetként tartozott Krakkó, Gniezno, Sieradz és Kalisz. Ebből származik a hipotézis, hogy a nagyhercegi körzet széles sávban húzódott Krakkótól egészen Gdańskig.⁶⁵

Gnieznoban volt az érseki székhely így valószínű, hogy volt érsek investitúra jogát is birtokolta a senior. III. Boleszláv halála után három létrejött területről beszélhetünk: A fiúé, II. Ulászlóé lett Szilézia, Mazóviát IV. Boleszláv kapta, Nagy-Lengyelországot pedig III. Mieszko. A felosztáskor vita tárgya lehetett Lubusföld és Kujávia, de úgy tűnik, hogy végül ezeket a területeket megosztották.⁶⁶

Ulászló legkésőbb 1105-re már megszületett, legkésőbb 1125-ben megházasodott. Elsőszülöttként az egyetlen fiú volt, aki apja első házasságából, Zbisláva kijevi hercegnőtől született.⁶⁷ Kadłubek „terarchiájának” többi tagja Bergi Salomea fiai voltak: 1121 körül született Göndörhajú Boleszláv, nála feltehetőleg egy évvel fiatalabb volt Mieszko, akire később az Öreg becenév ragadt, aztán Henrik akinek születése 1126-1133 közé tehető, és akit székhelyéről Sandomierzinek neveztek. Közülük még apjuk életében biztosan családot alapított Boleszláv, de feltehetően Mieszko is. A nagy család egyre terebélyesebbé vált. Halálának évében született utolsó fia, a későbbi Igazságos Kázmér. A tudósok része hajlamos annak elfogadására, hogy még apja halála előtt jött világra, és nem adtak neki kiskorúsága miatt, annak ellenére hogy Henrik – a krónikás szerint – kapott. A leánygyermekkel együtt Boleszláv tizenegy utódjáról beszélhetünk, illetve voltak akik még nagykorúságuk előtt elhunytak.⁶⁸

Gallus Anonymus krónikás szerint III. Boleszláv első felesége végéig a fejedelem árnyékában maradt. Mindazonáltal feltételezik, hogy ő hozta magával a Ruszból az ún. Gertrúd-kódexet. A házasság jó viszonyt biztosított a két udvar között, ebből következően az információ is könnyen áradhatott, így nagy valószínűnek tartom, hogy a már korábban említett Bölcs

⁶⁵ Jerzy Wyrozumski: *Dzieje Polski Piastowskiej*. 140.

⁶⁶ Jerzy Wyrozumski: *Dzieje Polski Piastowskiej*. 141.

⁶⁷ Stanisław Rosik: *Bolesław Krzywousty*. 273.

⁶⁸ Stanisław Rosik: *Bolesław Krzywousty*. 274.

Jarosláv végrendelet is – vagy legalább annak következtében kialakult részfejedelmi rendszer híre – eljutott Boleszlávhoz, aki ebből inspirációt merített. Nem gondolom, hogy egy mintakövetésről lenne szó, Boleszláv *senioratusa* inkább csak kiindult belőle, hogy saját rendszerét alakítsa ki.

Második felesége Salomea azon kívül, hogy sok egészséges gyermeket szült, politikailag is jelentősebb volt. A zwiefalteni kolostorban művelődött, férje uralkodása alatt részt vett adományozásokban és monasztikus közösségek alapításában.⁶⁹ Tevékenységeit özvegyként is folytatta, és politikai (vagy családban betöltött) pozícióját mutatja, hogy sikeresen vállalta a közvetítő szerepet a fiai és mostohafia közötti konfliktusban, amely csak 1144-es halála után újult ki.⁷⁰ A *senior* testvérei ellen vonult és 1146-ban körbevette Poznańt és az ott tartózkodó Mieszkót. A gnieznói érsek kiátkozta, ami segített megfordítani a háborút a fiatalabb testvérek javára, akik egyesülve legyőzték Ulászlót és száműzték. A győzelem után nem szüntették meg a *senioratus*-t és IV. Boleszláv lett a *senior*, mely pozíciót a száműzött Ulászló 1159-es halála legalizált végleg. Ulászló két fia viszont igényt tartott apjuk területére, Sziléziára és ebben Barbarossa Frigyes is támogatta őket, birodalmi nyomásra így 1163-ban Boleszláv átengedte nekik Sziléziát. Ezután az öröklés könnyűnek tűnt, mivel Boleszláv halálakor 1173-ban III. Mieszko lett a *senior*, viszont egy lázadás 1177-ben letaszította és a lovagi elit öccsét, II. Kázmért tette a trónra. Kázmér véget vetett a *senioratus* szerinti öröklésnek és ebben támogatta az 1180-ban Łęczyca-ban összehívott főpapság. 1194-es halálakor fiainak öröklését fogadta el az elit Krakóban viszont Mieszkónak 1198-ra sikerült erővel újra megszerezni a *senior* címet 1202-es haláláig.⁷¹

Halálával nem maradt élő érintettje az 1138-as végrendeletnek, rögzült viszont a megosztottság. Ulászló utódai Sziléziát, Mieszkóé Nagy-Lengyelországot, Kázméré Kis-Lengyelországot és Mazóviát birtokolták, míg Boleszláv ága kihalt.⁷² Egy pápai bulla 1210-ben helyreállította a *senioratus* rendszerét és a trónt a legidősebb Piast kapta IV. Mieszko, viszont rövid uralma után nem volt már lehetőség megőrizni az ország integritását a *senioratus*-ra alapozva. Lengyelországot egyre több részre osztották az egyre több ágra szakadó Piast dinasztia tagjai között. Mind harcoltak, vetélkedtek egymással a legnagyobb területekért és hogy dominálják egymást, a hegemonia alapjává a *senioratus* elve helyett, a katonai és politikai

⁶⁹ Stanisław Rosik: Bolesław Krzywousty. 276.

⁷⁰ Stanisław Rosik: Bolesław Krzywousty. 277.

⁷¹ Nóra Berend, Przemysław Urbańczyk, Przemysław Wiszewski: Central Europe in the High Middle Ages. 175.

⁷² Font Márta: A keresztény nagyhatalmak vonzásában. 154.

befolyás, az *idoneitas* vált.⁷³ Bár a pápai döntés egy ideig elhagyta a *senioratus* támogatóit és Görbelábú Mieszko princeps maradt, halála után az előrelépés opció lett. Fehér Leszek nem csak visszatért a trónra, de a gnieznói érseknek, Henryk Kietlicznek köszönhetően megszerezte a pápai támogatást is. 1227-es erőszakos halála után elmélyült az ország dezintegrációja és az egyesítés csak több mint 60 évvel ezután, a cseh Przemiszládák részvételével sikerülhetett.⁷⁴

Összegzés

Összefoglalva dolgozatomat a következő eredményekre jutottam III. Boleszláv végrendeletének problémakörét megvizsgálva. A 10–11. századi lengyel öröklést többnyire ad hoc szabály szerint rendezték, amely a *senioratus* vagy *primogenitura* elvének érvényesülését jelentette. A 12. században viszont fontosabbá az *idoneitas*, amely a 13. században a hegemonia alapja lett.

Kadłubek krónikája – amely egyértelmű párhuzamokkal rendelkezik III. Ince levelével, illetve a 11. század közepi I. Bretiszláv, Bölcs Jaroszláv testamentumaival – kitér a végrendelet írásakor jelenlévő politikai elitre, akik meghatározóak az *idoneitas* szempontjából, mert a trónharcok állandó aktív résztvevői. Leírja az ország felosztását és a Krakóban székelő elsőszülött *senior* elsőségét. Megtekintve a Boleszláv halálát követő hatalomváltásokat az tűnik ki, hogy mindhárom elv érvényesül. A *senior* fejedelmek általában a *senioritas* szerint váltják egymást, míg saját országrészüket a *primogenitura* örökítik. Mindezeket viszont mindig felülírhatja az *idoneitas* elve, így az válik az átfogó renddé. Közelebbről megvizsgálva a *senioratus* és *primogenitura* elve is lényegét tekintve *idoneista*, mert a magas életkorral együtt járó rátermettség feltételezéséből indul ki, így a végrendelet által bevezetett öröklési rend esszenciájának is mindenképpen az *idoneitas*-t kell tekintenünk.

Bibliográfia

Források:

- Annales Magdeburgenses. Ed. Georg Heinrich Petz. MGH SS 16. 105–196.
- Cosmae Pragensis Chronica Boemorum. MGH SRG N. S. 2. II. c. 13. 102.
- Kodeks Diplomaticzny Śląska I. Ed. Karol Maleczyński. Wrocław, 1951.

⁷³ Nóra Berend, Przemysław Urbańczyk, Przemysław Wiszewski: Central Europe in the High Middle Ages. 175–176.

⁷⁴ Stanisław Rosik: Bolesław Krzywousty. 281.

- Kodeks Diplomaticzny Małopolski I. Ed. Franciszek Piekosiński, Kraków, 1876.
- Magistri Vincentii dicti Kadlubek Chronica Polonorum Ed. Marian Plezia. MPH n. s. 11. Kraków 1994.
- Ottonis et Rahewini Gesta Friderici I. imperatoris. Ed. Georg Waitz, Bernhard von Simson. MGH SRG in usum scholarum separatim editi 46. Hannover 1912.
- Kovács Szilvia – Balogh László (szerk.): Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája - Magyar Őstörténeti Könyvtár 30. Budapest, 2015.

Szakirodalom:

- *Bagi Dániel*: Divisio regni. Országmegosztás, trónviszály és dinasztikus történetírás az Árpádok, Piastok és Premyszlidák birodalmában a 11. és a korai 12. században. Pécs, Kronosz Kiadó, 2017.
- *Nóra Berend, Przemysław Urbańczyk, Przemysław Wiszewski*: Central Europe in the High Middle Ages: Bohemia, Hungary and Poland, c.900–c.1300. Cambridge University Press, 2013.
- *Elisabeth A. R. Brown*: Royal Testamentary Acts from Philip Augustus to Philip of Valois – Executorial Dilemmas and Premonitions of Absolutism in Medieval France. In: Herrscher- und Fürstentestamente im westeuropäischen Mittelalter. Norm und Struktur – Band 29. Szerk.: Brigitte Kasten. Böhlau, Verlag, Köln, Weimar, Wien, 2008. 415–430.
- *Font Márta*: A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században. Budapest, Balassi Kiadó, 2005.
- *Font Márta*: Dinasztikus érdekek nyomában. Árpádok, Piastok, Rurikok az európai politikában. Pécs, Kronosz Kiadó, 2018.
- *John Gillingham*: At the deathbeds of the kings of England 1066-1216. In: Herrscher- und Fürstentestamente im westeuropäischen Mittelalter. Norm und Struktur – Band 29. Szerk.: Brigitte Kasten. Böhlau, Verlag, Köln, Weimar, Wien, 2008. 509–529.
- *Kristó Gyula*: Legitimitás és idoneitás. Adalékok Árpád-kori eszméletörténetünkhöz, Századok 108, 1974. 585–621.
- *Stanisław Rosik*: Bolesław Krzywousty. Wrocław, 2013.
- *Jerzy Wyrozumski*: Dzieje Polski Piastowskiej: (VIII w. – 1370). Kraków, 1999.